

کاپیتولاسیون و بازتاب آن بر هویت ایرانی در عصر قاجار

• حمیده روح پرور

چکیده

مفهوم «کاپیتولاسیون»، که در روابط بین الملل به امتیازات حقوقی و قضایی اعطاشده به اتباع خارجی در قلمرو دولت میزبان اطلاق می گردد، در عصر قاجار به یکی از کلیدی ترین مظاهر نفوذ قدرتهای استعماری در ایران بدل گشت. این پدیده، با تحدید حدود صلاحیت حاکمیت قضایی ایران، نه تنها ماهیت حقوقی نظام قضایی کشور را دستخوش دگرگونی ساخت، بلکه آثار عمیقی بر شکل گیری هویت ملی و گفتمان استقلال سیاسی ایرانیان بر جای نهاد. این نوشتار با اتخاذ رویکردی حقوقی، به واکاوی چیستی کاپیتولاسیون، ابعاد حقوقی تحدید حاکمیت ملی، و پیامدهای هویتی آن می پردازد. فرضیه اصلی این پژوهش آن است که تجربه کاپیتولاسیون، فراتر از یک قرارداد نابرابر، به عاملی تعیین کننده در ارتقاء سطح آگاهی عمومی نسبت به ضرورت استقلال قضایی و سیاسی و تقویت پایه های هویت ملی مدرن در ایران گردید.

واژگان کلیدی :

کاپیتولاسیون، حاکمیت ملی، عصر قاجار، هویت ایرانی، حقوق بین الملل.

«کاپیتولاسیون» به مثابه یکی از آشکارترین نمودهای نابرابری حقوقی در روابط بین الملل است. در مورد ایران عصر قاجار، بسط و تعمیق نظام کاپیتولاسیون، نه تنها به تضعیف اقتدار دولت مرکزی و خدشه دار شدن اصل برابری در برابر قانون انجامید، بلکه به بسترسازی برای شکل گیری بحران های هویتی و تقویت گفتمان مقاومت ملی مبدل گشت.

این پژوهش بر آن است تا ابعاد مختلف پدیده کاپیتولاسیون را در ایران عصر قاجار مورد بررسی قرار دهد. تأکید بر جنبه های حقوقی این سازوکار، از منظر تحدید حاکمیت ملی و چالش های نظام قضایی، نقطه کانونی تحلیل خواهد بود. در ادامه، به پیامدهای این وضعیت بر فرایند هویت یابی ملی در جامعه ایران پرداخته خواهد شد.

۱. مفهوم و ماهیت حقوقی کاپیتولاسیون

اصطلاح «کاپیتولاسیون»، که ریشه در واژه لاتین «capitulum» (فصل یا باب) دارد، در حقوق بین الملل به مجموعه ای از مقررات و امتیازات اطلاق می شود که یک دولت برای اتباع خارجی مقیم در قلمرو خود، خارج از قواعد عمومی حقوق داخلی، در نظر می گیرد. مهم ترین این امتیازات، «مصونیت قضایی» یا «صلاحیت کنسولی» است که بر اساس آن، دعاوی حقوقی و کیفری اتباع خارجی، نه در دادگاه های دولت میزبان، بلکه در کنسولگری های کشور خودشان یا بر اساس قوانین آن کشور مورد رسیدگی قرار می گیرد.

از منظر حقوق عمومی داخلی، کاپیتولاسیون به مثابه تحدیدی عینی بر اصل «حاکمیت سرزمینی» و «وحدت نظام قضایی» تلقی می گردد. این امتیازات، که غالباً در قالب «نظام کاپیتولاسیون» نهاده شده می شوند، به اتباع خارجی اجازه می دهند تا از شمول قوانین داخلی و صلاحیت محاکم ملی مصون بمانند و بدین سان، نظام حقوقی دوگانه در داخل یک قلمرو سرزمینی واحد پدیدار می شود.

۲. ریشه های حقوقی کاپیتولاسیون در ایران

قاجار

۱-۲. عهدنامه ترکمانچای: نقطه عطف حقوقی

امضای عهدنامه ننگین ترکمانچای در سال ۱۲۴۳ قمری (۱۸۲۸ میلادی) را می توان نقطه عطفی در تاریخ روابط خارجی و حقوقی ایران در عصر قاجار دانست. این عهدنامه، علاوه بر از دست دادن بخش های وسیعی از سرزمین های شمال غرب ایران، امتیازات حقوقی و قضایی گسترده ای را برای اتباع روسیه به ارمان آورد. بر اساس مفاد این عهدنامه، در صورت بروز اختلاف یا وقوع جرم میان اتباع روسیه، رسیدگی انحصاراً در صلاحیت کنسولگری روسیه قرار گرفت و محاکم ایرانی هیچ گونه حق دخالتی نداشتند. این وضعیت، الگویی شد که سایر قدرت های اروپایی نیز با توسل به آن، به پیگیری امتیازات مشابهی پرداختند.

۲-۲. گسترش نظام قضاوت کنسولی

به دنبال انعقاد عهدنامه ترکمانچای، دیگر قدرت های اروپایی نیز با استفاده از روابط دیپلماتیک، فشار نظامی و تجاری، توانستند امتیازات مشابهی را از دولت قاجار اخذ کنند. بدین ترتیب، در طول قرن نوزدهم میلادی، شمار قابل توجهی از کنسولگری های خارجی در شهرهای مختلف ایران فعال شدند و عملاً صلاحیت رسیدگی به دعاوی اتباع خود را بر عهده گرفتند. این نظام، که به «قضاوت کنسولی» مشهور شد، ساختاری موازی با نظام قضایی سنتی ایران ایجاد کرد و بر ضعف و ناکارآمدی دستگاه قضایی ملی افزود.

۳. ابعاد حقوقی تحدید حاکمیت در دوران

کاپیتولاسیون

۳-۱. مصونیت قضایی و گسست اصل برابری

مهم‌ترین پیامد حقوقی کاپیتولاسیون، مصونیت گسترده اتباع خارجی از صلاحیت قضایی ایران بود. این مصونیت، اصل بنیادین «برابری افراد در برابر قانون» را نقض می‌کرد؛ زیرا اتباع خارجی، فارغ از هرگونه تخلف یا اختلاف، تنها تابع قوانین و دادگاه‌های کشور خود بودند. این وضعیت، نه تنها موجب تبعیض علیه اتباع ایرانی می‌شد، بلکه پذیرش چنین امتیازی را نوعی اعتراف به ناتوانی دولت در اعمال قانون در قلمرو خود تلقی می‌نمود.

۳-۲. تضعیف صلاحیت قضایی دولت مرکزی

اصل حاکمیت ملی، مستلزم برخورداری دولت از صلاحیت انحصاری در اعمال قدرت در محدوده سرزمینی خود است. کاپیتولاسیون، با واگذاری بخشی از این صلاحیت، به‌ویژه در حوزه قضایی، به کنسولگری‌های خارجی، عملاً اقتدار دولت قاجار را خدشه‌دار می‌ساخت. بدین ترتیب، بخش قابل توجهی از جمعیت مقیم ایران (اتباع خارجی) و همچنین بخش مهمی از منازعات حقوقی و کیفری، از دسترس نظام حقوقی و قضایی ملی خارج می‌شد.

۳-۳. ظهور پدیده چندگانگی نظام‌های حقوقی

حضور اتباع خارجی با رژیم‌های حقوقی متفاوت، منجر به ایجاد یک نظام حقوقی پیچیده و متکثر در ایران شد. دعاوی میان اتباع خارجی، و تبعه ایرانی، و دعاوی میان اتباع خارجی از ملیت‌های مختلف، هر یک تابع قواعد و قواعد متفاوتی بود. این تعدد نظام‌های حقوقی، نه تنها اجرای عدالت را دشوار می‌ساخت، بلکه به بی‌ثباتی حقوقی و نابرابری در عمل دامن می‌زد.

۳-۴. پیامدهای حقوقی بر ساختار قضایی ایران

استمرار وضعیت کاپیتولاسیون، آسیب‌های جدی بر پیکره نظام قضایی ایران وارد آورد:

- کاهش اعتبار و اقتدار محاکم ملی: با وجود انحراف حجم قابل توجهی از پرونده‌ها به سمت کنسولگری‌ها، اعتبار و جایگاه دادگاه‌های ایرانی در جامعه تضعیف می‌شد.
- افزایش تنش‌های دیپلماتیک: تعامل میان مقامات قضایی و کنسولی، اغلب با تنش و اختلاف نظر همراه بود، که این امر بر روابط سیاسی نیز سایه می‌انداخت.
- موانع عملی در اجرای عدالت: پیگیری حقوق از دست رفته یا احقاق حق علیه اتباع خارجی، به امری بسیار دشوار و گاه غیرممکن بدل شده بود.

۴. بازتاب‌های سیاسی و هویتی کاپیتولاسیون

۴-۱. شکل‌گیری حس تحقیر ملی و بی‌عدالتی

یکی از عمیق‌ترین پیامدهای کاپیتولاسیون، تأثیر آن بر وجدان جمعی ایرانیان بود. مشاهده اتباع خارجی که در خاک خودشان از تسلط قوانین ملی و مجازات‌های محلی مصون بودند، احساس تحقیر ملی و نابرابری را در میان اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه نخبگان، تشدید می‌کرد. این حس، به یکی از محرکه‌های اصلی جنبش‌های اصلاحی و ضد استعماری در ایران بدل شد.

۴-۲. همبستگی در برابر بیگانگان و تقویت

هویت ملی

تجربه مشترک تحقیر ناشی از کاپیتولاسیون و دیگر امتیازات خارجی، در ایجاد همبستگی میان گروه‌های مختلف اجتماعی علیه بیگانگان نقش بسزایی داشت. این تقابل، به تدریج به تقویت مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی کمک کرد؛ هویتی که در آن، «استقلال» و «حاکمیت ملی» به ارزش‌هایی بنیادین بدل می‌شدند.

فتحعلی شاه قاجار

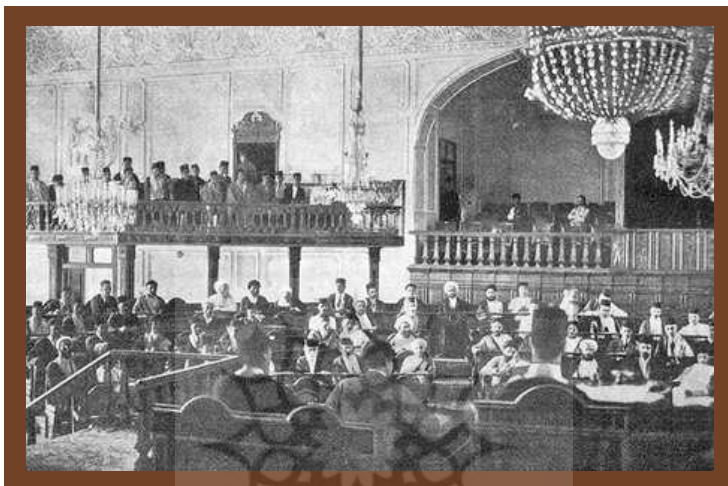
عهدنامه ترکمانچای

۵. کاپیتولاسیون و بحران مشروعیت دولت قاجار

ناتوانی دولت قاجار در لغو یا تعدیل امتیازات کاپیتولاسیون، به ویژه در برابر قدرت‌های استعماری، بحران مشروعیت این سلسله را تعمیق بخشید. دولتی که قادر به تأمین ابتدایی‌ترین حقوق اتباع خود در برابر بیگانگان نبود و نتوانسته بود بر تمامیت ارضی و نظام قضایی خود حاکمیت کامل اعمال کند، از منظر بسیاری از نخبگان و عامه مردم، مشروعیت خود را از دست می‌داد. این وضعیت، ضرورت انحلال نظام قدیم و جایگزینی آن با یک دولت مدرن و مقتدر را بیش از پیش نمایان ساخت و زمینه را برای تحولات سیاسی آتی، از جمله انقلاب مشروطه، فراهم آورد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

کاپیتولاسیون در عصر قاجار، بیش از آنکه یک توافق حقوقی صرف باشد، نمادی از **سلطه و نابرابری** در روابط بین‌الملل و عاملی مؤثر در شکل‌گیری هویت ملی مدرن ایران بود. تحدید حاکمیت ملی در حوزه قضایی، تضعیف اقتدار دولت، و ایجاد شکاف عمیق در اجرای عدالت، از پیامدهای حقوقی-تاریخی این پدیده به شمار می‌روند. همزمان، تجربه تلخ کاپیتولاسیون، به عنوان عاملی محرک در تقویت آگاهی ملی نسبت به ضرورت استقلال سیاسی و حقوقی عمل کرد و مطالبات اصلاحی را در جامعه ایران دامن زد. لذا، بررسی کاپیتولاسیون، پنجره‌ای مهم به سوی فهم فرایندهای پیچیده گذار ایران به **دوران مدرن** و شکل‌گیری **هویت ملی معاصر** آن می‌گشاید.

مجلس شورای ملی در دوران قاجار

منابع

- ۱- آبادیان، حسین (۱۳۹۳). تقدیر تاریخی اندیشه در ایران دوره قاجار. تهران: نشر علم.
- ۲- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰). فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت. تهران: انتشارات سخن.
- ۳- براون، ادوارد (۱۳۶۴). تاریخ ادبیات ایران (جلد ۴: از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر). ترجمه رشید یاسمی. تهران: بنیاد کتاب.
- ۴- حسام معزی، نجفقلی (۱۳۲۴). تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا: از هخامنشی تا تحولات اخیر. تهران: چاپخانه علمی.
- ۵- سلیمی، شهاب (۱۳۸۹). «ظهور و افول کاپیتولاسیون در ایران». یاد ایام، (۵۶).
- ۶- فوران، جان (۱۴۰۴). تاریخ تحولات اجتماعی ایران (مقاومت شکننده). ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات رسا.
- ۷- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۶). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- ۸- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۴۰۲). تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای دوره صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی. تهران: انتشارات امیر کبیر.